

Sezer Cihaner KESER

Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, sezercihaner@yyu.edu.t, Van-Türkiye

ORCID: 0000-0001-5954-1301

Revşan GÖKAY

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, rvsngky.123@gmail.com, Van-Türkiye

ORCID: 0000-0003-1200-9873

Ruşen AKTAŞ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, rusenaktas65@gmail.com, Van-Türkiye

ORCID: 0000-0002-6582-433X

Serhat ÖRGE

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, serhatorge@gmail.com, Van-Türkiye

ORCID: 0000-0002-7808-4473

URARTU TAŞ YONTULARINDA İNANÇSAL VE İDEOLOJİK SEMBOLLER¹

Özet

Yaşam merkezlerinin hâkim noktalarında konumlanan, kimi zaman inançsal kimi zaman ideolojik propaganda amacıyla betimlenen ve lider figürlerinden hareketle gerçekleştirilen kaya yontuları tarihin hemen her döneminde var olmuştur. Yontu anıtsal bir form ile kamusal alana mal olduğu noktada tek başına varlık bulan bir sanat eseri olmaktan ziyade dönemini yansıtan temsiliyet ile sosyo-kültürel çözümlemenin en önemli referanslardan birisi olma özelliğini de bünyesinde barındırmaktadır. Bu ön kabulden hareketle çalışmanın evrenini çok zengin Urartu Sanatı örneklerinden birisi olan Taş Yontular oluşturmaktadır. Çalışmanın örneğini ise yazıtlar ve figüratif betimlemeler ile ön plana çıkan ve özellikle Van gölü havzasında bulunan taş yontu örnekleri oluşturmaktadır. Üzerine birçok araştırma yapılan Urartu sanatı genelinden çalışmanın merkezine alınan Urartu taş yontuları antik değer açısından önemli oldukları kadar sanatsal değerleri de yüksek eserlerdir. Bu bağlamda sanat tarihi ve heykel disiplinlerinin inceleme alanına girmeleri açısından disiplinler arası çalışmaya oldukça uygundurlar. Çalışma kapsamında yapılan araştırma nitel araştırma yöntemlerinden birisi olan doküman analizine uygun bir biçimde yapılmıştır. İlgili arşiv kayıtlarından ve dijital dokümanlardan ulaşılan Urartu dönemi taş yontularının ideolojik ve inançsal sembolleri barındırdıkları anlamlar ile birlikte estetik değerler açısından ele alınıp incelenmiştir. Araştırma kapsamında incelenen eserler üzerinden dönemin iktidar göstergeleri irdelenerek bir değerlendirmeye gidilmiştir.

¹ Bu çalışma, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi tarafından 28-30 Eylül 2022 tarihleri arasında düzenlenen "2. Uluslararası Kültür, Sanat ve Toplum Sempozyumu"nda bildirisi olarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Urartu Sanatı, Taş Yontu, İnanç, İdeoloji, Sembol

BELIEF AND IDEOLOGICAL SYMBOLS IN URARTIAN STONE SCULPTURES

Abstract

The rock sculptures, which are located at the dominant points of the living centers, sometimes depicted for beliefs and sometimes ideological propaganda and made with reference to the leader figures, have existed in almost every period of history. The sculpture also embodies the feature of being one of the most important references of socio-cultural analysis with its representation reflecting its period, rather than being a work of art that comes into existence alone at the point where it is used in the public space with a monumental form. Based on this presupposition, Stone Sculptures, one of the richest examples of Urartian Art, constitute the scope of the study. The sample of the study, on the other hand, consists of stone sculpture samples, which stand out with their inscriptions and figurative descriptions, and are especially found in the Van Lake basin. Urartian stone sculptures, which are taken into the center of the study from the general Urartian art, on which many researches have been made, are not only important in terms of ancient value, but also high artistic values. In this context, they are very suitable for interdisciplinary work in terms of art history and sculpture disciplines entering the field of study. The research conducted within the scope of the study was carried out in accordance with document analysis, which is one of the qualitative research methods. The ideological and religious symbols of the Urartian period stone carvings, which were accessed from the relevant archive records and digital documents, were examined in terms of their aesthetic features together with the meanings they contain. An evaluation was made by examining the power indicators of the period through the works examined within the scope of the research.

Keywords: Urartian Art, Stone Sculpture, Belief, İdeology, Symbol

1. Giriş

Taş yontular çok eski çağlardan beri herhangi bir kişi ya da olayın anısını yaşatmak amacıyla da kullanılmıştır. Tüm eski medeniyetlerde ve özellikle Anadolu coğrafyasında yontu sanatı yaygın olarak kullanılmış bir dildir ve toplumlar kendilerini özellikle kalıcı olmasından da kaynaklı taş yapıtlarıyla ölümsüzleştirmişlerdir.

Tarihsel süreç içerisinde Anadolu’da birçok medeniyet var olmuştur. Bu medeniyetlerden biri de Tuşba (Van) merkezli olarak hüküm süren Urartu Krallığı’dır. Van Gölü Havzasında M.Ö. 1274’ den M.Ö.6. yüzyılın başlarına kadar hüküm sürmüşlerdir. Urartular, anıtsal surlar ile korunan kaleler ve bu kalelerde yer alan depo yapıları, saraylar ve tapınaklar inşa etmişlerdir. Urartu sanatında yontunun büyük bir önemi vardır. Prof. Dr. Veli Sevin’e göre (2003: 194-233) “Bronz işçiliğinin yanında taş işçiliğinde de çok ileri bir noktaya ulaşmışlardır. Urartuluların yüksek ve engebeli kayalıklara yaptıkları kaleler, sarnıçlar, merdivenler, mezarlar, açık hava tapınakları ve kitabelerinde görülen taş işçiliği ilk çağ Önasya toplumları arasında enderdir”.

Dünya sanat tarihinde önemli bir yere sahip olan Urartu sanatı, yönetici kesimin zevk ve beğenilerine göre şekillenen bir devlet sanatı olan Asur sanatından etkilenerek zamanla kendi sanatını geliştirmiştir. Urartu Medeniyetinin hızlı yükselişi çevredeki kültürden esinlenerek eklektik bir sanatın ortaya çıkmasına neden olmuştur. En güçlü etki güneye komşu olan Asur’dan gelmektedir. Bu nedenle önceleri Urartu sanatının bağımsız bir gelenek değil, bir Asur yerel üslubu olduğuna inanılmaktadır. Kralların ve yönetici sınıfın seçkin kişilerini ön plana çıkaran saray sanatında en gelişmiş alan mimaridir. Bölgenin kendine has topografik ve iklimsel özelliklerini bürokratik amaçlar doğrultusunda özümsemiş mimarlar tarafından oluşturulan eserler, etkileyici görünümünü günümüze kadar korumaktadır. İlk örnek, Hitit İmparatorluğu döneminde Orta Anadolu’da ortaya çıkan ve Urartu mimarisinin kaynağını belirgin bir şekilde gösteren kaya mimarisidir. Urartu mimarisinin odak noktası savunma sistemidir. (Sevin, 2022:466).

Urartu dönemi hükümdarları yaygın olarak mimari, tapınakları yaş siva ve boya ile yapılmış duvar resimleriyle süslemeyi tercih etmişlerdir. Bunlara örnek olarak Erzincan-Altıntepe ve Erivan-Arin-Berd'te (Erebuni) de kullanılan duvar resimlerine bakıldığında mavi, kırmızı, siyah ve beyaz renkleri daha çok kullandıkları gözlenmektedir (Görsel 1). Söz konusu duvar resimleri yapılan kazılarda parçalar halinde bulunmuştur. Bu kalıntılarda farklı rozetler çevresinde karşılıklı boğa ve aslan figürleri, kutsal ağaçlar, cinler, gerçeküstü yaratıklar ve hayvan üzerinde tanrı figürlerine sıklıkla rastlanmaktadır (Sevin, 2011: 466). Duvar resimlerinde betimlenen sahneler Urartu sanatının taş, bronz, altın, fildişi vb. malzemelerinde de benzer biçimde işlenmiştir (Zor, 2018: 68).

Görsel 1. Duvar Resmi Tanrı Haldi Figürü

Van gölünün Van kenti ile birleştiği yerde sırt şeklinde uzanan kayalıkların üzerine inşa edilen Van kalesinin yapımında ve Urartu duvar yazıtlarında uygulanan taş işçiliği Urartu Krallığında taşın ne denli önemli bir materyal olduğu konusunda da bilgi vermektedir. Heykel sanatında “öncelikli bir hammadde olan taşın birçok çeşidini içinde bulunduran bu bölgede yapılan arkeolojik kazılar bu malzemenin kullanımının geçmiş kültürlerden gelen bir gelenek olduğunu gözler önüne sermektedir” (Belli, 2000:415). Ayrıca Van Gölü Havzasında birçok taş ocağının varlığı bilimsel araştırmalarla tespit edilmiştir Urartu’dan günümüze bölgede taş kullanımının yüzyıllar öncesine dayandığı bu bilimsel çalışmalarda ifade edilmektedir.

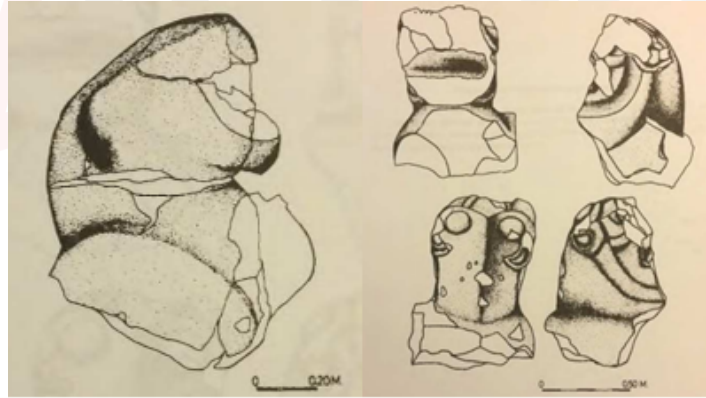
2. Urartu Krallığı’nda Taş Yontular

Urartu Krallığının başkenti olan Van Kalesinde, Urartu mimarlığının ve taş ustalığının özgün tasarımlarını görmek mümkündür. Van Kalesinde anıtsal özellikte ve çoğunluğu kaya üzerine yontulmuş yapılar bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi kalenin güney yamacına açılmış anıtsal kaya mezarlarıdır. Bununla birlikte çoğunlukla mimari yapıların bir unsuru olarak varlık bulan Urartu heykel sanatından günümüze kalan insan ve hayvan figürlerinin çok az olduğu bilinmektedir. Buna karşın Asur yazıtlarında bölgede anıtsal boyutta heykellerin varlığına ilişkin bilgilere ulaşılmıştır. Asur Kralı II. Sargon’un Muşaşir yağması ile ilgili verdiği yazılı kaynaklarda, “kaideleride tunç’tan dökme olan ve kapılarını koruyan dört büyük heykeli, kutsal alanı tunç dökme olan Urartu kralı İşpueni’nin oğlu İştarduri’nin krali yüceliğini simgeleyen bir adet dua eden heykelin sol eli kutsama pozunda olan tanrı diademi giyen kutsal alanı ile birlikte 60 talent tunç ağırlığındaki Urartu kralı Argışti’nin heykelini; üzerinde kendi mağrur yazıtı iki atım ve bir arabacım ile ellerim Urartu krallığını kazandı kazınmış olan, kutsal çevresi ile birlikte tunçtan dökme Rusa ve iki süvarisi ve arabacısının heykelini diğer ganimetlerle birlikte alıp götürdüğü” ifade edilmektedir. Asur kralı bunun

yanında Muşafir tapınağının önünde duran tanrı ve hayvan heykellerini, tapınağın yağmasını betimleyen kabartma üzerine de işletmiştir. Her ne kadar bu metinde anıtsal boyutlu heykellerden bahsedilmişse de yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında şu ana kadar bu tür bir Urartu heykeli bir bütün olarak ele geçmemiştir (Çilingiroğlu, 1998: 137). Örnek olarak Van Gevaş ve Van Alaköy civarında kırık halde bulunmuş, taştan yapılmış Aslan heykelleri Urartu heykel sanatında büyük boyutlu heykellerin var olduğunu kanıtlar niteliktedir. Van kenti Alaköy civarından ele geçen andezit taşından yontulan aslan heykellerine ait parçalar Van Devlet Müzesinde sergilenmektedir. Bu aslan heykelleri Urartu plastik sanatında büyük boyutlu heykellerin varlığını kanıtlamaktadır

2.1. Alaköy Aslan Kabartması

Alaköy köyünde bulunan üç ayrı aslan heykel veya protonuna ait bloklardan birincisi 1.30x0.75 cm, ikincisi 1.20x0.90 cm. üçüncüsü ise 1.00x0,71 cm. boyutlarındadırlar. Heykeller siyah andezit taşından yontulmuştur. Diğerlerine göre daha belirgin olan heykelin ağız açık vaziyette ve yelesiz olarak betimlendiği görülmektedir. Yelesiz olmalarından ötürü bu aslanların dişi oldukları belirtilmekte ve “bu aslan heykellerinin kalede dini işlevi olan önemli bir yapının kapı koruyucusu işlevini gördüğü görüşü öne sürülmektedir” (Demir ve Sağlamtemir, 1999: 20). Yine “Van’ın Gevaş İlçesi yakınındaki Celme Hatun mezarlık alanında ortaya çıkartılan bir aslan heykelinin başı ise tamamen tahrip edilmiş vaziyettedir (Görsel 2). Heykelin yüksekliği 2,45 metre, genişliği ise 1 metredir. Aslanın yelesizliği Urartu sanatında sıkça görülen spiral motifleriyle süslenmiştir. Kulaktan boyuna doğru uzanan yaka motifinin ise Kuzey Suriye etkisi taşıdığı” ifade edilmektedir (Çilingiroğlu, 1998: 137).

Görsel 2. Alaköy Aslan Kabartması

2.2. Adilcevaz Kef Kalesi Kabartması

Dünya sanat tarihinde önemli bir yere sahip olan Urartu sanatı, yönetici kesimin zevk ve beğenilerine göre şekillenen bir devlet sanatına dönüşmüş ve Asur sanatından etkilenerek zamanla kendi sanatını geliştirmiştir. Taşı kolaylıkla biçimlendirip üstün mimarlık eserlerine dönüştüren Urartularda Taş kabartmalar ve yontular çoklukla dinsel yapılarda görülmektedir. Günümüze ulaşan en iyi kabartma örnekleri Adilcevaz-Kef Kalesinde bulunmuştur. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesinde sergilenen ve bir tapınak girişinde durduğu anlaşılan boğa üzerindeki tanrı kabartması oldukça önemli yontu örneklerinden biridir (Görsel 3).

Eser de “tas bloklar üzerinde bir kale betimlemesi ve kalenin kuleleri arasında karşılıklı olarak betimlenen iki tanrı figürü bulunmaktadır. Adilcevaz Kef Kalesi içindeki bazı mekânlarda yer alan payeleri süslediği öngörülen kabartmada, gözetleme kulelerinin arasında ağızlarında tavşan taşıyan kartallar ve kartalların arasında bitki motiflerinden oluşmuş birer kutsal ağaç vardır. Kulelerin alt kısımlarında içe dönük kenarlara sahip pedestaller (yükseltilmiş döşeme sistemi) üzerinde, Adilcevaz kabartmasındaki kutsal ağacı oluşturan balık kılıçığı taralı ağaç motiflerinin aynısı bulunmaktadır. Pedestal üzerinde duran ağaç motifleri Asur sanatında da vardır. Kabartma üzerinde

karşılıklı duran tanrı kutsal hayvan aslanın üzerinde betimlenmiştir. Bu Tanrı Haldi'dir. Haldi başındaki başlık, üzerindeki tunik ve manto ile bir önceki kabartmanın tüm özelliklerini taşımaktadır. Öyle görülmektedir ki; bu tür kabartmalı anıtsal taş süsleme elemanları, Urartu sanatında II. Rusa ile yaşanan rönesansın bir ürünüdür” (Çilingiroğlu, 1997: 140).

Görsel 3. Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Kabartmalı Taş Blok.

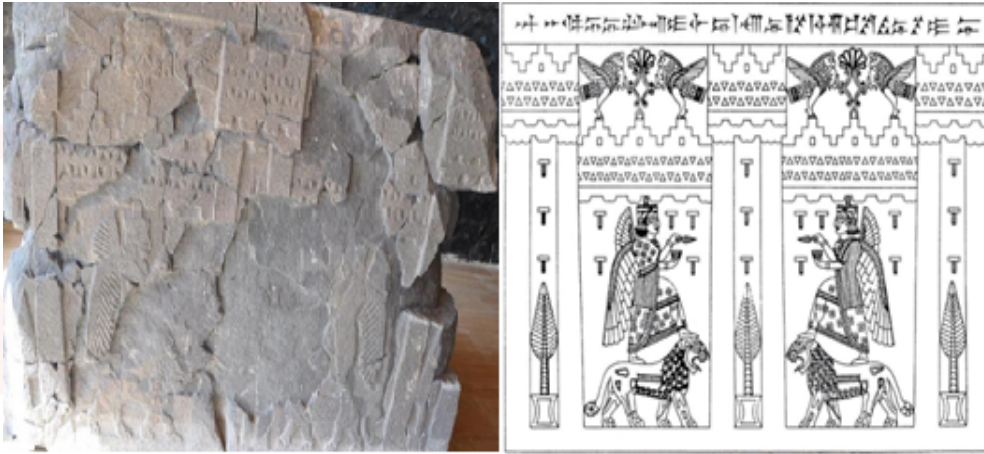
Taş yontuda karşılıklı olarak konumlandırılan iki tanrı figürü vardır. Tanrılar gücü temsil eden aslanın üzerinde betimlenmişlerdir. Tanrıların Aslan'ın gücü ile özdeşleştirilmesini ve tanrının güçlü bir hayvan olan aslanın üzerinde konumlandırılması tanrının erkini göstermektedir. Tanrıların ellerinde tas ve fidana yer verilmiştir. Her iki tanrının arasına ve arkasına birer fidan motifi yerleştirilmiştir. Tanrıların üst kısmında geometrik desenler, geometrik desenlerin üst kısmında kanatlı aslan motifleri yer almaktadır. Taş bloğun bitiminde Urartu yazısına yer verilmiştir. Urartularda tanrı; dini temsil ederken, aslan; gücü, fidan ağacı; yaşamı temsil etmektedir. “Aslan betiminin din ile bağlantısı Tanrı Haldi'nin simgesi olarak kullanılmasında yatmaktadır. Haldi genellikle simgesi olan aslanın üzerinde durur şekilde tasvir edilmiştir. Ayrıca kılıcı, kalkanı ile yapılan steller üzerindeki tanrı Haldi betimlerinden anlaşıldığı üzere asker tanrı, savaşçı tanrı olarak da yorumlanmakta ve bu şekilde adlandırılmaktadır” (Çilingiroğlu, 1997: 161).

Kabartmalar dikdörtgen planlı olup, taş malzemeden yapılmıştır. Üzerinde iki tanrı figürü, Aslan'ın sırtında betimlenmiştir. Tanrı figürü Urartuların dinsel ve ideolojik sembolü olarak betimlenirken, Tanrı figürlerinin ön ve arka kısmında yaşamı temsil eden fidanlar betimlenmiştir. Tanrı betimlemelerinin elinde tas ve fidan betimlemeleri tanrı ve yaşamı bütünleştirerek, yaşamın tanrı'nın elinde olduğu ifade edilmiştir. Taş kabartma da tanrı figürünün üstünde geometrik desenlere yer verilirken, geometrik desenlerin üst kısmına kanatlı aslan yerleştirilmiştir. Van Müzesi'nin teşhir salonunda yer alan, imitasyon olarak yapılmış taş blokların orta kısmında taş malzeme, alt ve üst kısımlarında kerpiç malzeme kullanılmıştır. Karşılıklı olarak konumlandırılan iki tanrı figürü vardır. Tanrılar gücü temsil eden aslanın üzerinde betimlenmişlerdir. Tanrıların Aslan'ın gücü ile özdeşleştirilmesini ve tanrının güçlü bir hayvan olan aslanın üzerinde konumlandırılması tanrının gücünü göstermektedir. Tanrıların ellerinde tas ve fidana yer verilmiştir. Her iki tanrının arasına ve arkasına birer fidan motifi yerleştirilmiştir. Tanrıların üst kısmında geometrik desenler, geometrik desenlerin üst kısmında kanatlı aslan motifleri yer almaktadır. Taş bloğun bitiminde Urartu yazısına yer verilmiştir. Urartularda tanrı; dini temsil ederken, aslan; gücü, fidan ağacı; yaşamı temsil ettiğinden Urartular bu betimleme ile tanrısal bir yaşamı benimsemişlerdir (Görsel 4).

Görsel 4. Kef Kalesi Kabartmalı Bloklar, Van Müzesi

Arkeolojik kazılarda Kef Kalesine ait tahrip olmuş bir şekilde yine dikdörtgen formda günümüze ulaşan iki kabartma daha bulunmuştur. Her iki taş kabartmada da tanrı figürü işlenmiştir. Tanrı figürünün birçok kabartmada yer alması Urartularda dini ideolojinin ana unsurunu tanrı kralın oluşturduğunu işaret etmektedir (Görsel 5).

Görsel 5. Tahrip Olan Kabartmalı Taş Bloklardan Bir Örnek

Urartu tanrıları arasında en önemlisi baş tanrı Haldi'dir. "İnanç sistemleri doğrultusunda oluşturdukları mimari sistem ve tanrıların ifade şekilleri itibariyle baş tanrı olan Haldi etimolojik olarak açık olmamakla birlikte, batı Kafkasya dillerinde 'Hal' kökü itibariyle gök anlamına gelmektedir" (Piotrovoskiy, 1965: 42). "Aslan betiminin din ile bağlantısı Tanrı Haldi'nin simgesi olmasıdır. Haldi genellikle simgesi olan aslanın üzerinde duruş şeklinde tasvir edilmiştir. Ayrıca kılıcı, kalkanı ile yapılan steller üzerindeki tanrı Haldi betimlerinden anlaşıldığı üzere asker tanrı, savaşçı tanrı olarak da yorumlanmakta ve bu şekilde adlandırılmaktadır" (Çilingiroğlu, 1997: 161).

2.3. Adilceviz Kabartması

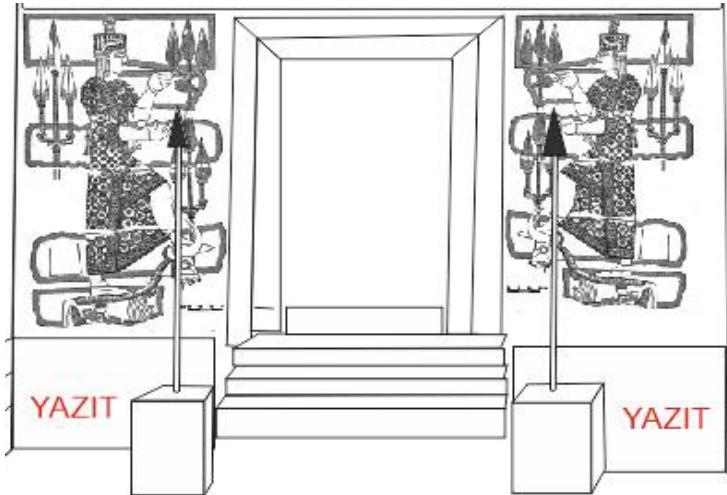
Günümüzde Van Müzesi'nde sergilenen kabartmalı bazalt taş blokları, Haldi Tapınağı'nın girişi şeklinde düzenlenen kısımda yer almaktadır (Görsel 6 ve 7). Bitlis'in Adilceviz ilçesindeki bir Selçuklu kalesinde devşirme malzeme olarak altı parça hâlinde bulunmuştur. Eser ilçe merkezinin 6 km. kadar kuzeyindeki volkanik tepede Haldiei URU (Haldi şehri) adıyla Urartular tarafından kurulmuş Kef Kalesine aittir. Yapının giriş kısmında sağ tarafta yer alan üst üste konulmuş 5 parçadan oluşan taş bloklar ve sol taraftan yalnızca boğa kabartmalı bir blok günümüze gelebilmiştir.

Urartu dönemine ait en önemli taş eserlerden birisi olan Adilceviz Kabartması olasılıkla Adilceviz-Kef kalesindeki Haldi tapınağının giriş kapısında duran bazalt kabartma boğa üzerinde ayakta duran Tanrı Haldi'yi yada

Tanrı Teişeba'yı betimlemektedir Araştırmacıların ifade ettiğine göre “boynuzlu miğfer giyen Urartu kralları çoğu kez kutsal hayvanları üzerinde ayakta durur vaziyette betimlenmişlerdir. Genel olarak Tanrı Haldi'nin aslan, Teişiba'nın boğa ve Şivini'nin at ile birlikte betimlendiği düşünülmektedir. Adilcevaz kabartması olarak bilinen bu kabartmada, Tanrı sağ ayağını boğanın başına, sol ayağını sırtına basarak betimlenmiştir. Tanrının başında, tepesinde çift volütlü bir güneş kursu ve iki yanında boynuz olan silindirik bir başlık bulunmaktadır. Ayak bileklerine kadar uzanan ve kısa bir tunik üzerine giyildiği anlaşılan manto ve tunik son derece zengin geometrik motifler ve rozetler ile süslenmiştir. Kabartmada, Tanrının sağ tarafında bir kılıç kabzası görülmektedir. Figür, sol elinde bir kâse sağ elinde ise bir mızrak ucu veya bir bitki taşımaktadır” (Akurgal, 1959:77).. Tanrının önünde ve arkasında balık kılıcı şeklinde biçimlenen ağaçlardan oluşan iki kutsal ağaç bulunmaktadır. Altı taş bloktan oluşan kabartmanın yüksekliği 3,5 metredir. Bu kabartmanın, Adilcevaz Kef Kalesi'ni inşa ettiği bilinen II.Rusa döneminde (İÖ 685-645) yontulduğu kabul edilmektedir(Sevin, 2003:200-201).

Görsel 6. Kef Kalesi Girişinin Sağında ve Solunda Yer Alan Taş Kabartmalar

Görsel 7. Kef Kalesi Girişinde Yer Alan Kabartmaların Çizimi

2.4. Ayanis Haldi Tapınağı

Ayanis Haldi Tapınağı olarak adlandırılan yapı Tuşpa'nın (Van Kalesi) 38 km. kuzeyinde yer alan Ayanis Kalesinde yer almaktadır. Kale Van Gölünün doğu kıyısındaki Ağartı köyünün 500 m. kuzeyinde, kayalık bir tepenin üzerine kurulmuştur. Deniz seviyesinden 1866 m. yüksekliğindeki kalenin sitadel alanı 100 x 400 metredir. Plânlı bir şekilde inşa edilen kale, Argiştı oğlu II. Rusa tarafından yaptırılmıştır (Yücel, 2010: 19). Kalenin en yüksek noktasında bulunan tapınak alanı içerisinde kare planlı Çekirdek Tapınak (Cella) yer almaktadır (Görsel 8). Tapınağın ön cephesinde 16 metrelik en uzun Urartu yazıtı özelliğine sahip taş bloklar yer almaktadır (Görsel 9). Cellanın alt bölümü doksan tane su mermeri plaka ile düzenlenmiştir (Çilingiroğlu, 2001: 39-40).

Görsel 8. Ayanis Kalesi, Tanrı Haldi Tapınağı ve Yazıtı

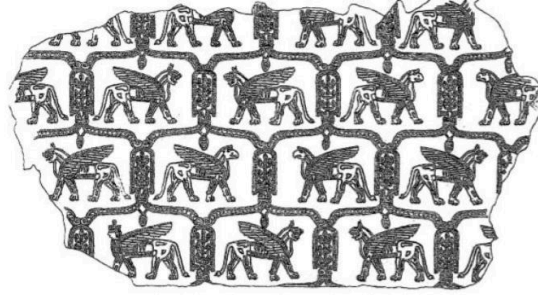
Görsel 9. Tapınak Girişinin Solundaki Urartu Yazıtı

Görsel 10. Haldi Tapınağı, İç Kısım ve Podyum Ala-

Tapınağın ana kapısından girildiğinde kapının tam karşısında su mermeri, ahşap ve kerpiç malzeme kullanılarak yapılmış olan, 1.75 x 1.65 m ölçülerinde bir podyum kapının tam karşısında, tapınağın doğu duvarına bitişik olarak yer almaktadır (Görsel 10). Podyumun üzerinde yer alan mermer plakanın üzeri son derece ince bir işçilikle oyulmuş mitolojik yaratıklar ve hayat ağacı motifleri ile bezelidir (Görsel 12). Mitolojik yaratıklar kanatlı aslan, kuş başlı ve kanatlı aslan ile insan başlı ve kanatlı aslan figürleridir. Yine bu örnekte de Haldi Tapınağı'nda aslan betimlemesinin kullanılması, aslan figürünün gücü temsil etmesiyle, Tanrı Haldi'nin güçlü yönünü ortaya koymaktadır. Tanrı Haldi'nin kanatlı olarak betimlenmesi de tanrının koruyuculuğunu ifade etmektedir.

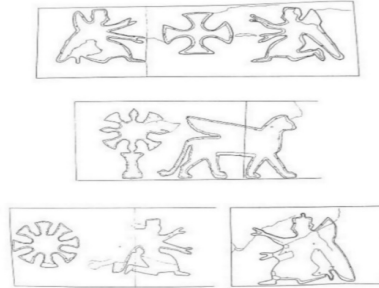
Tapınağın “iç duvarlarını oluşturan iki sıra bazalt taşların ön yüzleri oyularak (intaglio tekniği) içleri taş kakma tekniğinde yapılmış çeşitli tanrı, mitolojik yaratıklar, bitkiler ve rozetler ile bezenmiştir” (Kılıç, 2006, s. 116). Bu oyukların beyaz kireç taşından oyuklara tam oturacak şekilde işlenmiş parçalarla doldurulduğu saptanmıştır. Ayanis Kalesinde Urartu döneminin bu mimari süsleme biçimi ile ilk kez karşılaşılmıştır (Görsel 11,12,13).

Görsel 11.Ayanis Kalesi Podyum Çizimi

Görsel 12. İç Duvardaki Hayat Ağacı, Mitolojik Aslan Bezemesi, Cin-Demon ve Rozet Bezemesi

Görsel 13. İç Duvarlarındaki Bezemelerin

Prof. Dr. Oktay Belli'nin ifadesiyle (2011, 237-238, “Hayat Ağacı Motifi: Yaşam ve ölüm arasındaki sürekli dolaşımı, yeraltı dünyasıyla olan inançlarını ve Hayat ağacının en eski şekli Dumuzi'yi simgeleyen büyük ana tanrıçanın hayatını yaşayan aşıklar çiftinin olup İlkbahar'da yeniden dirilmesini sembolize etmektedir. Devimsel yaşamın simgesini ifade etmektedir”.

2.5. Ayanis Aslanı

Urartu sanatında insan figürleri haricinde oldukça ilgi çekici heykel grubunu hayvan betimlemeleri ve başları oluşturmaktadır. Ayanis Aslanı olarak adlandırılan kireç taşı heykel başı, “tapınak alanı içerisinde bulunan podyumlu salonun arka kısmında, ortaya çıkmıştır” (Zor, 2018: 94). Kırılmış vaziyette 3 parça olarak bulunan eser, restorasyon çalışmaları neticesinde birleştirilerek tek parça hâline getirilmiştir (Görsel 14). Ağız kükrer vaziyette açık olan aslan başı, kireç taşı malzemeye oyma tekniği kullanılarak yontulmuş. Yine oyma tekniğiyle yapılan bıyık kısımları, burun delikleri, diş oyukları ve dil gibi detaylar görülmektedir. “Aslan başı, 22 cm yüksekliğinde, 20 cm genişliğinde, 18,5 cm derinliğinde ölçülere sahiptir. Ağız kısmında 10 adet dikdörtgen şeklinde oyuk bulunmaktadır. Simetrik olarak oyulmuş

olan oyukların beşi üst çene de beşi de alt çenede yer almaktadır. 1.5 cm derinlikte oyulmuş olan bu diş yerlerinde kireç taşından ya da farklı bir malzemeden yapılmış olan takma dişlerin olduğu düşünülmektedir” (Işıklı ve Aras, 2016: 348). Ağız açık biçimde kükreme anının betimlendiği örnekler, Urartu’da soyluluğu, gücü, iktidarı ve hâkimiyeti temsil etmektedir.

Görsel 14. Ayanis Aslanı, Görsel ve Çizimleri.

2.6. Doğubayazıt Kalesi Kaya Mezarı Kabartması

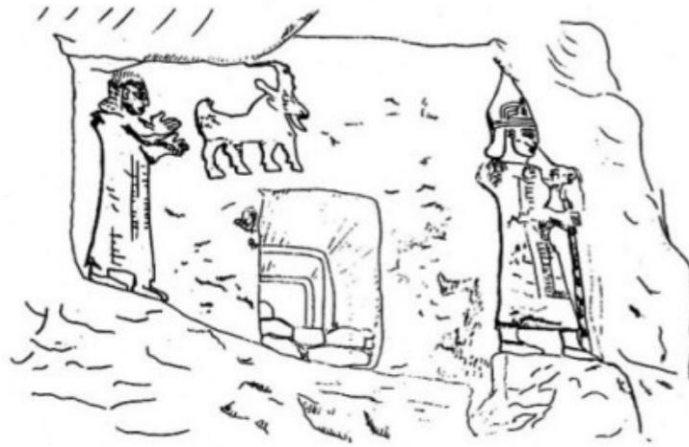
Çalışmada ele alınan Urartu taş yontularında çarpıcı başka örnekler olarak Kaya Mezarları, Kapılar ve Yazıtlar yer almaktadır. Bunlara ilk örnek olarak Doğubayazıt Kalesi Kaya Mezarı Kabartması verilebilir. Urartu yazıtlarının büyük bölümü kaya yüzeylerinde, mimari yapılardaki kolon, sütun, sütun altlıklarında ve steller üzerinde yer almaktadırlar. Yazıtların içerikleri genellikle kralların mimari faaliyetlerinden, askeri sefer ve zaferlerinden ya da dinsel etkinliklerden oluşmaktadır. Bazı yazıtlarda ise yapıları tahrip edenlere, yapıları kendi adlarına mal edenlere ve yazıtları bozanlara karşı kral tarafından bir lanet dileği bulunmaktadır. Genellikle bronz eserler üzerinde kısa yazıtlar, eşyanın hangi krala ya da tanrıya ait olduğunu göstermektedir. Urartu mühürlerinde ki figürlerin yanında da çivi yazıları yer alabilmektedir. Birçok taş eser rölyef gurubuna da sokulabilecek çivi yazılarıyla bezelidir.

Doğubayazıt Kalesi, İshak Paşa Sarayı’nın üç yüz metre doğusunda yer almaktadır. Kaya mezarı kabartması, iç kalede yer alan kayalıkların oda şeklinde oyulmasıyla yapılmış olan mezara giriş kısmında bulunmaktadır (Görsel 15). “Mezarın giriş kapısı zeminden yaklaşık 8 m. yüksektedir. Kabartma için mezarın bulunduğu kaya bloğunun ön yüzü düz bir şekilde tıraşlanmıştır. Bu yüze mezar sahibiyle ilgisi olduğu anlaşılan bir kabartma işlenmiştir. Yüksek kabartma şeklinde yapılan rölyefte üç figür bulunmaktadır (Görsel 16). Mezar girişinin sol tarafında elleri dua veya sunu şeklinde tutan bir sakalsız bir insan figürü yer almaktadır. Figürün üzerinde ayak bileklerine kadar uzanan bir elbise vardır. Elinde bir keçiyi sunar şekilde betimlenmiştir. Girişin solunda ise elinde asa olan ve başında miğferi bulunan boynuzlu tanrı betimlemesiyle mezar sahibi yer almaktadır” (Danışmaz, 2018: 285).

Görsel 15. Doğubayazıt Kaya Mezarı Kabartması

Mirjo Salvini, Toprakkale’deki bir pektoral ve Doğubeyazıt’ta yer alan kabartma hakkında şu ifadeleri kullanmıştır; “Benim düşünceme göre ne Doğubeyazıt’ta ne de burada herhangi bir kurban hayvanı söz konusudur. Her iki durumda da hayvan bir şeyi simgelemiş olmalıdır. Eski Doğubayazıt’ta, betim ve mezar arasında bir ilişki olduğu ve sağdaki figürün tanrıyı değil, kralı canlandığı kabul edilmelidir; üzerinde bükülmüş 3 asa çifti olan miğfer (tanrılar boynuzlu başlık taşımaktadır), gerçekte oldukça tanınan Urartu tunç miğferlerine benzer. Sol elindeki asa hükümdarlık simgesi olarak yorumlanmakta, ancak sahnenin simge içeriği için şimdiye değin bir açıklama bulunamamıştır. Sağdaki figürün kralı canlandırması olasıdır; ellerini uzatmış soldaki figür ise, ölene eşlik eden ardıl olabilir. Ancak hayvan bu sahnede yorumsuz kalır” (Salvini, 2016: 175-176).

Görsel 16. Doğubayazıt Kaya Mezarı Kabartmasının Çizimi

2.7. Meher Kapı

Urartu Krallığının en önemli taş yontularından biri de Meher Kapısı olarak bilinen büyük bir kayaya oyulmuş niştir (Görsel 17). Meher Kapı Van’ın Tuşba ilçesine bağlı Akköprü mahallesinde bulunmaktadır.

Urartu Kralı İşpuini’ye ait yazıtın yer aldığı bir kaya nişi olan Meherkapı, Urartu devleti ve diniyle ilgili bilgi veren en önemli kaynak yazıtlardan birisi olarak kabul edilmektedir. Yazıtta Urartu ülkesi içinde kutsanan tüm tanrılarının adları ve bu tanrılara sunulan kurban sayıları verilmektedir. Yerden ortalama 17-18 m. yükseklikte bulunan ve oldukça sert olan kalker kayalığının güney yüzünün yontulmasıyla yapılmıştır. “Dikdörtgen formundaki niş 4 m. yüksekliğe 2.70 m. genişliğe sahip üç silmeli kapı biçiminde işlenen Meher Kapı’da iki kez tekrarlanan yazıtta 79 tanrı

ve tanrıçanın adı, ayrıca bunlar için kurban edilecek hayvanların cinsleri ve sayıları verilmiştir. M.Ö. 9. Yüzyıl'ın son çeyreğine tarihlenen yazıt Sarduri oğlu İşpuni ve İşpuni oğlu Menua tarafından yazdırılmıştır” (Belli, 1998: 30).

Meher kapı anıtsal bir görünüme sahiptir. Halk arasında “Taş Kapı”, “Yalancı Kapı” veya “Çoban Kapısı” gibi isimlerle de anılmaktadır. Meher kapı, bir anıt olmakla birlikte aynı zamanda açık hava kült merkezidir. “Urartu Krallığı döneminde bu tür kaya nişlerine “Haldi Kapısı” adı verilmektedir O dönemdeki inanca göre, dağların kapısı olan bu tür kaya nişlerinin içinden tanrıların çıkacağına inanılmaktadır” .

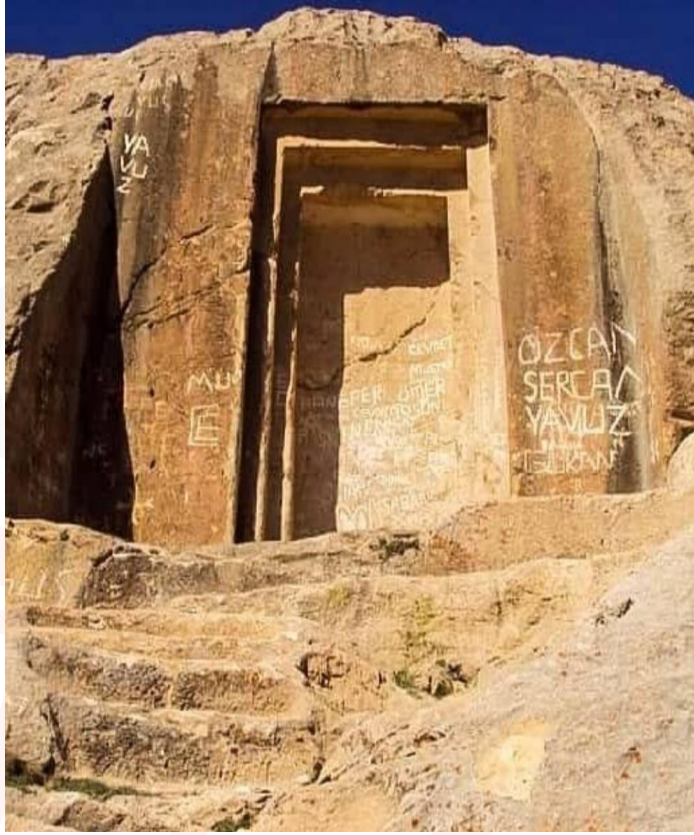
Görsel 17. Meher Kapı

2.8. Yeşilaliç Kapısı

Van Kalesi'nin altmış beş km. kadar doğusunda yer alan Yeşilaliç Köyü'nde yine Urartu dönemine ait bir kalenin yüz metre doğusunda Yeşilaliç Kapısı yer almaktadır (Görsel 18). “Yeşilaliç Kapısı, deniz seviyesinden 2546 m. yüksekliğindeki Nazarabad Dağı'nın kalkerden oluşan kayalıklarında bulunmaktadır. Bu alan Pagan Çayı tarafından ikiye bölünmüş durumdadır” (Belli, 2011: 455).

Yeşilaliç Kapısı M.Ö. dokuzuncu yüz yılın son çeyreği içinde yaptırılmıştır. Dikdörtgen formlu kapı nişi dış çerçeveye göre 2.40 m genişliğinde ve 5.10 m yüksekliğindedir. Meher Kapı kaya nişinden 1 m daha yüksek olan bu kapı, Urartu Kaya Kapılarının en büyük olanıdır. Kapının çevresi, iki basamaklı bir çerçeve şeklinde düzenlenmiştir. Kaya yüzeyinin cam gibi düzeltilmesi ile oluşturulan kapı nişinin iç kısmında iki kez tekrar edilen 20 satırlık çivi yazısı yer almaktadır. Yazıtta bulunan ifadeler şu biçimdedir. “*Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuni'nin oğlu Menua Efendi Haldi'ye bir Haldi 103uşi'si yaptırdı. Haldi'nin gücüyle Sarduri oğlu İşpuni güçlü kral, büyük kral, Bianili Ülkelerinin kralı, Tuşba kentinin efendisi. O yeni kurban adakları için tüzük düzenledi: Küçük bir koyunun Haldi'ye parçalarını ve bir boğayı Haldi'ye keserler, bir inek Arubaniye, bir koyun Haldi Kapısına ve bir koyun Haldi silahlarına*” (Tarhan ve Sevin, 1977: 379).

Halk tarafından “Derge-i Aşot (Aşot Kapısı)” ya da “Taş Kapı” olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu kaya nişi günümüze kadar oldukça sağlam bir şekilde gelebilmiştir. Sarıya yakın bir renge sahip olan kalker kayalıklara yontulan kapı anıtsal bir görüntüye sahiptir. Ayrıca bir açık hava kült merkezi olmuştur.

Görsel 18. Yeşilalıç Kapısı

2.9. Hazine Piri Kapısı

Urartu Krallığı'nın başkenti Tuşpa'nın (Van Kalesi) 12 km güneyinde yer alan Zivistan (Elmalı) Köyü'nün 500 m kadar güneyinde bulunan, günümüzde “Hazine Piri Kapısı” olarak adlandırılan Urartu açık hava kült merkezi yer almaktadır (Görsel 19). Hazine Piri Kapısı olarak adlandırılmasının nedeni, halk tarafından içinde hazine olduğu ve günün birinde açılacağı düşüncesi yatmaktadır.

Urartu Krallığı'nın, kapı olarak nitelendirilen en eski kaya nişidir. Kalker taşından oluşan kayanın bir tarafı bir kapı görünümünde düzenlenmiştir. Kapı nişi, altı metre genişliğinde ve 2.80 m yüksekliğinde yapılmıştır. Kaya kapılarının ilk örneği olması nedeniyle bir çerçeve ile çerçeveselendirilmek istenmiş ancak teknik anlamda çok da başarılı olunamamıştır. Büyük bir özenle düzeltilen gri bir renge sahip kalker kaya kapısının içine, dört satırlık çivi yazısı yazılmıştır. Yazıda şunlar okunmaktadır: “*Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu. Efendiye bu yazıtı yaptırdı*” (Ünsal, 2013: 198).

Görsel 19. Hazine Piri Kapısı

2.10. Sardur Burcu (Madır Burç)

Van Kalesi'nin "kuzeypbatı ucunda 13x47 m boyutlarında dikdörtgen planlı olarak yaptırılan bu anıtsal yapı Sardur Burcu olarak adlandırılmış olup günümüzde de bölge halkı tarafından güçlülüğün bir simgesi olarak Madır Burcu (Bahadır Burcu) olarak tanımlanmaktadır" (Kızmaz, 2014: 52).

Urartu hanedanının kurucusu olarak kabul edilen I. Sarduri (M.Ö. 840-830(?)) tarafından inşa edilen Sardur Burcu (Görsel 21), Van Kalesinin kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta, 47X13 m. Boyutlarında ve dikdörtgen planlıdır. Özenli bir işçilikle yontulmuş kalker taşından inşa edilmiştir. Duvar 5 taş dizisinden oluşmaktadır. Toplam 4 m. yüksekliğe sahiptir. üç tanesi doğu cephesinde, üç tanesi de batı cephesinde yer alan ve altı defa yinelenen Yeni Assur çivi yazısı ile yazılmış inşaa yazıtına sahiptir. I. Sarduri'ye ait olan bu yazıt kraliyet yazıtlarının en eski örneği olma özelliğindedir (Ayman, 2013: 91). Kılıç'ın aktarımıyla (2006: 152) bu yazıtta da diğer yazıtlarda olduğu gibi yine savaşçı tanrı kralın gücüne bir yüceltme yapan şu metin kazılıdır; *"Lutibri oğlu, büyük kral, güçlü kral. Bütünlüğün kralı. Nairi'nin kralı, benzeri olmayan kral, hayrete değen, savaştan korkmayan, kendisine karşı gelenleri dize getiren Sarduri'nin yazıtı, Lutibri oğlu. Krallar kralı, her kraldan haraç almış olan Sardun şöyle der, bu taşları Alniunu kentinden getirttim, bu duvarı inşa ettirdim"*.

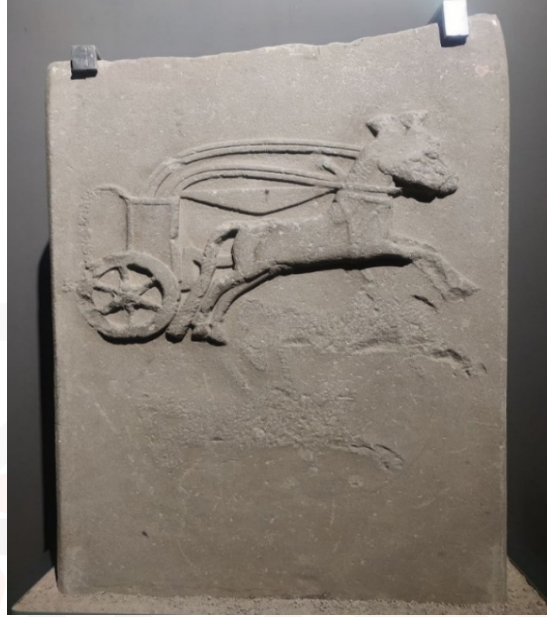
Görsel 20. Sardur Burç

2.11. Savaş Arabası Kabartması

Van Müzesinin Urartu Arkeoloji Eserleri Salonunda bulunan diğer bir kabartma ise içinde sürücüsü olmayan bir savaş arabasıdır (Görsel 21). Tekerlekli taşıtların icadı, ağır ve büyük yüklerin taşınmasına, savaş ve av sırasında üstünlük sağlamasına, mesafeler arası ulaşımın daha kolay ve hızlı hale gelmesine neden olmuştur. Uygarlıkların gelişmesinde büyük ölçüde katkı sağlayan tekerlekli taşıtlar, Urartu Krallığı'nı da siyasi, askeri ve ekonomik açılarından etkilemiştir. Urartu arabaları ile ilgili önemli bilgiler yazılı metinlerden olduğu kadar mühürler, metal eserler, taş kabartmalar ve duvar resimlerinden elde edilmektedir. Urartu metal eserlerinde hem taşıtın hem de bunları çeken atların süslendiği görülmektedir. Savaş arabalarını çeken atların sayısı 1 ila 4 arasında değişmektedir. Araba üzerindeki teçhizatlar "araba aksamı", at üzerindeki ise "at koşum parçaları" olarak adlandırılmaktadır. Savaş arabaları savaş esnasında hızlı saldırı, düşmanı kuşatma ve korunma açısından oldukça avantajlıdır. Urartuların askeri başarısında savaş arabaları düşmana hızlı saldırı ve savunmada büyük avantajlar sağlanmıştır. Urartular bu sayede dönemin önemli askeri güçlerinden biri olmuştur.

M.Ö. 8. yüzyılın başlarına tarihlendirilen savaş arabası kabartmanın Tanrı Haldi'yi simgelediği düşünülmektedir. Kumtaşı bir blok üzerine betimlenmiş kabartmada arabayı çeken atların ayaklarının altında, yerde yatan iki insan figürü

tasvir edilmiştir. Ancak insan motifleri daha sonraki bir kullanımda kazınarak kaldırılmıştır. Bu figürler konturları silinmiş olmasına rağmen açıkça gözlenebilmektedir. Arabanın kasası küçük ve dikdörtgen şeklindedir. Betimlenen araba altı ispitli küçük tekerleklere sahiptir (Çilingiroğlu, 1997: 140-142).

Görsel 21. Van Müzesi, Savaş Arabası Sahnesi

2.12. Kör pencere

Taş yontulara bir örnek olarak yine Van Kalesi'nin on dokuz km. güneydoğusunda yer alan Sardurihinili (Çavuştepe)' de bulunan Uçkale'de, taş bloklardan yapılan temel üzerinde yükselen kerpiç duvarda yer aldığı düşünülen, bazalt taşından yapılan kör pencereler bulunmuştur (Görsel 22). Bulunan kör pencereler, kalın bacaklı bir T harfini andıran görünüşleri ile içe doğru iki kez kademelendirilmiş ve özenle işlenmiş taş bloklardan yontulmuşlardır. İşlevselliği olmayan kör pencerelerin sadece süsleme amaçlı olarak kullanıldıkları düşünülememekte, bu kapılardan tanrının çıkacağı inancının, aynı şekilde bu kör pencerelerde de olacağına inanıldığı düşünülmektedir. Yeşilaliç ve Meher Kapı “anıtsal kaya nişlerini” sembolize etmektedirler (Çilingiroğlu, 1997,62). Bu pencerelerin birkaç örneği günümüzde Van Müzesi envanterinde bulunmakta ve sergilenmektedir.

Görsel 22. Kör Pencere

2.13. Toprakkale Sunak Masası

Van Kalesi'nin beş buçuk km. batısında yer alan Toprakkale' de yapılan kazılar sonucunda M.Ö. 7. Yüz yıla ait bir sunak masası ele geçmiştir. Sunak bazalt taşından yapılmıştır. Sunağa üstten bakıldığında bir kapının anahtar deliğine benzemektedir. Toprakkale'deki Haldi Tapınağı'nın avlusunda bir kanal ile birlikte gün yüzüne çıkarılan sunak masasının, kurban edilen hayvanların kanlarını akıtmak için yapıldığı anlaşılmıştır. Sunak masası günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir (Görsel 23).

Görsel 23. Sunak Masası

3. Sonuç

Urartu sanatında taş yontular ve heykeller, genellikle mimari yapı, taht yada bina gibi herhangi bir mimari unsura tutturulmak suretiyle işlev görmüşlerdir. Bununla birlikte büyük boyutlu heykellerin yapıldığı da hem yazılı kaynaklardan hem de kırık veya tahrip olmuş biçimde ele geçen heykel parçalarından anlaşılmaktadır. Urartu heykel sanatı kendine has özgünlükleri yanında Kuzey Suriye, Geç Hitit ve özellikle Asur etkilerini de taşımaktadırlar (Van Loon, 1966, 133). Genelde Urartu sanatının tüm unsurları özelde taş yontular Urartu'nun sosyal hayatı ve dini hakkında da bilgiler vermektedir. Sfenks ve grifon gibi karışık varlıklar ve taş yontular Urartu dini tasavvuru hakkında önemli görsel verilerdir. Stilizasyon ve deformasyonları ile ön plana çıkan Urartu yontularının antik değerleri açısından önemli oldukları kadar artistik değerlerinin de yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmada Van Gölü Havzasında yapılan kazılar ve yüzey araştırmaları sonucu gün yüzüne çıkan ve günümüze kadar sadece arkeolojik açıdan ele alınan Urartu Sanatı yontularının eldeki verilerden hareketle inançsal ve ideolojik söylemselleri ile artistik açıdan ele alındığı bir değerlendirme yapılmıştır.

Urartu yazıtlarının büyük bölümü daha önce de ifade edildiği üzere kaya yüzeylerinde, mimari yapılarıdaki kolon, sütun, sütun altlıklarında ve steller üzerinde yer almaktadırlar. Yazıtların içerikleri genellikle kralların mimari faaliyetlerinden, askeri sefer ve zaferlerinden ya da dinsel etkinliklerden oluşmaktadır. Bazı yazıtlarda ise yapıları tahrip edenlere, yapıları kendi adlarına mal edenlere ve yazıtları bozanlara karşı kral tarafından bir lanet dileği bulunmaktadır. Genellikle eserler üzerinde kısa yazıtlar, eşyanın hangi krala ya da tanrıya ait olduğunu göstermektedir. Urartu mühürlerinde ki figürlerin yanında da çivi yazıları yer alabilmektedir. Birçok taş eser rölyef gurubuna da sokulabilecek çivi yazılarıyla bezelidir.

Urartu yontularında aslan ve boğa betimine oldukça fazla rastlanmaktadır. Çilingiroğluna göre (1997: 128), “bu oluşumun elbette ki başlıca sebeplerinden biri yüzyıllar boyu süregelen semboller içerisinde ifade olarak gücü, yenilmezliği simgelemiş oluşu ve Urartu baş tanrısı olan Haldi'nin simgesi olan hayvanın aslan olmasıdır. Yaygın kullanılmasının bir diğer sebebi ise merkezi teokratik yönetim çerçevesinde, tüm Urartu Krallığı topraklarında aynı betimlerin aynı figürlerin ve aynı heykel gruplarının konu edinilmiş olmasıdır., aslan betiminin varlığı, Urartu krallığının yönetim şekli ile ilintilidir. Teokratik merkezîyetçi bir sistem ile yönetilen krallık bu yönetim sistemi dâhilinde sanatı da etkilemiş ve farklı toplulukları birleştirmek adına oluşturulan kültürel değerlerin tamamı sanata aktarılmıştır”.

Urartu yontu eserleri, Urartu sanatının tanınması noktasında değerli katkılar sunmaktadır. Urartuda heykeller genellikle mimari yapı, taht yada bina gibi herhangi bir mimari unsura tutturulmuşlardır. Yontu sanatı kalıcı olmasından kaynaklı, kuşaktan kuşağa aktarılan bir bütünlük ve ayrıcalık taşımaktadır. Özellikle taş abideler ve yontular maalesef önemlerini yitirmiş ve çoğunlukla mezar anıtlarında inzivaya çekilmişlerdir.

Sonuç olarak ele alınan konu kapsamında Van Gölü havzası yoğunluklu olmak üzere Urartu yayılım alanı içerisinde bulunan taş yontuların incelenmesi yapılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen verilere göre hem büyük boyutlu anıtsal nitelikteki taş yontularda, hem de küçük boyutlu ince işçilikli taş yontularda dönemin inancına uygun olarak dini ve idari aktörlerin, inançsal ve ideolojik olarak başrolde olduğu gözlenmektedir. Genel anlamda değerlendirildiğinde taş yontular üzerinde betimlenen tanrı figürlerine kutsal anlamların ve özelliklerin eklenmesi ve tanrıların güçlü hayvan figürleriyle özdeşleştirilip farklı anlamlar yüklenerek yüceltilmeleri ve halkın dini düşüncelerini yoğun bir şekilde ön plana çıkarılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda Urartu sanatında önemli bir yere sahip olan taşların, dönemin inançlarına, tanrının gücüne ve savaşçı/kral tanrının kutsallığının ifadesine yönelik yontulduğunu ifade etmek mümkündür.

Kaynakça

- Akurgal, E. (2007). *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Turistik Yayınlar.
- Ayman, İ. (2013). *Urartu Krallığı'nın Yayılım Alanı İçinde Yer Alan Yerleşim Tipleri*. İstanbul; İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi
- Batmaz, A. (2003). *Urartu Krallığının II.Rusa Dönemindeki Tarihi ve Kültürü*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Belli, O. (1998). “*Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*”. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. *Anıtsal Kaya Kapıları – Arkeo Atlas Dergisi – s. 455*
- Belli, O. (2011). *Urartular'da Hayat Ağacı inancı*. Anadolu Araştırmaları. s. 237-246
- Bilgiç, E. & Öğün B. (1965) – *Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1965 – Second Season of Excavation at Kef Kalesi of Adilcevaz*, *Anadolu (Anatolia)*, 9: 1-20.
- Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: İzmir.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (2001). *Temple Area*. A. Çilingiroğlu, & M. Salvini içinde, *Ayanis I: Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduru-Kai 1989-1998* (s. 37-66).
- Çilingiroğlu, A. & Işıklı, M. (2014). *25. Yılda Ayanis Kazıları Dün, Bugün Gelecek*. M. A. Hasan Kasapoğlu (Dü.) içinde, *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40. Kuruluş Yılı Armağanı* (s. 309-332), Ankara: Ankaraofset Basın Matbaacılık.

- Danışmaz, H. (2018). *Arkeolojik Veriler erevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: Doktora Tezi.
- Erdoğan S. (2017). *Kef Kalesi Urartu Yerleşiminin Tarihsel Arka Planı*, TAD, C. 36/S. 62: 31-58
- Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara: TTK Yayınları.
- Işıklı, M. & Aras, O. (2016). *Ayanis Aslanı*. E. Dündar, Ş. Aktaş, M. Koçak, & S. Erkoç (Dü) içinde, Havva İşkan'a Armağan (s. 341-354), İstanbul: Ege Yayınları.
- Kılıç, S. (2006). *Van 2006 Kùltür ve Turizm Envanteri I Tarihsel Değerler*. Van, Van Valilięi İl Kùltür ve Turizm Mùdùrlüęü.
- Kızmaz, İ. (2014). *Van ve Bitlis Yörelerindeki Urartu Dönemine Ait Eserler ve Bölgede Yapılan Kazılar*. İstanbul: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Köroğlu, K. & Konyar E. (2011). *Urartu-Bianili Doğuda Değişim*. İstanbul: YKY Yayınları.
- Memiş, E. (2010). *Eskiçaę Türkiye Tarihi*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Narın, A. (2013). *A'dan Z'ye Urartu*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Okur, H. (2017). *Doğu Anadolu'nun Güçlü Krallığı: Urartular*. Tarih Okulu Dergisi (TOD), Yıl 10, Sayı XXIX, ss. 313-355
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kùltürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Salvini, M. (2011). "Urartu Tarihine Genel Bir Bakış", *Urartu Bianili Doğuda Değişim*, Ed.: Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar, İstanbul: YKY Yayınları.
- Sevin, V. (2003). *Eski Anadolu ve Trakya, Başlangıcından Pers Egemenliğine*. İstanbul.
- Sevin, V. (1993). *An Urartian lion from Gevaş,* in *Aspects of Art and Porada* T. Özgüç (eds.); TürkTarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Sevin, V. (2011). *Urartu Sanatı*. Arkeo Atlas Dergisi: 466-467
- Petrovosky, B. (1965). *Urartu Dini*. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coęrafya Fakùltesi, 37-53.
- Ünsal, V. (2013). *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit ve Urartu)*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Tarhan, M. T. & Sevin V. (1977). *Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları (I): Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler*. İstanbul: Anadolu Araştırmaları:IV-V.
- Tarhan, M. T. (2004). *U Kale: Çavuştepe – Sardurihinili'nin Gizemli Yapısı 'Kral Kùltü Tapınağı'*. İstanbul: 6. Uluslararası Anadolu Demir ağları Sempozyumu.
- Toprak, H. (2009). *Altuntepe Urartu Tapınağı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Van Loon, M.N. (1966). *Urartian Art*. İstanbul.
- Yıldırım, R. (1996). *Eskiçaęda Anadolu*. İzmir
- Yılmaz, M. (2006). *Heykel Sanatı*, Ankara: İmge Kitapevi.
- Yiğit, R. (2019). *Yeni Arkeolojik Araştırmalar ve Jeofizik İncelemeler Işığında Adilcevaz Kef Kalesi*. Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi / Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Yücel, Ç. (2010). *Urartu Dini ve Tapınım Sistemleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Zor, Ş. (2018). *Anadolu Uygarlıklarında Aslan Betimi ve Ayanis Aslanı Işığında Modern Sanatta Denemeler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Görsel Kaynakçalar

Görsel 1. YÜCEL, Ç. (2010). *Urartu Dini ve Tapınım Sistemleri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi: 94, (Erişim tarihi: 12. 06. 2022)

Görsel 2. Derin, Z., Sağlamtemir, H. (1998). Alaköy Aslan kabartması. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. s. 16-17 (Erişim tarihi: 17. 06. 2022)

Görsel 3. ERDOĞAN: (2017). *Kef Kalesi Urartu Yerleşiminin Tarihsel Arka Planı*, TAD, C. 36/S. 62: 31-58: 54, ve çizimi, Salvini, 1998: 177. (Erişim tarihi: 29. 06. 2022)

Görsel 4. AKTAŞ, R. . Kişisel Arşiv, (Erişim tarihi: 02. 07. 2022)

Görsel 5. YİĞİT, R. (2019). *Yeni Arkeolojik Araştırmalar ve Jeofizik İncelemeler Işığında Adilcevaz Kef Kalesi*. Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi / Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi: 141-142, (Erişim tarihi: 06. 07. 2022)

Görsel 6. AKTAŞ, R. . Kişisel Arşiv. (Erişim tarihi: 09. 07. 2022)

Görsel 7. YİĞİT, R. (2019). *Yeni Arkeolojik Araştırmalar ve Jeofizik İncelemeler Işığında Adilcevaz Kef Kalesi*. Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi / Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi: 142. (Erişim tarihi: 13.07. 2022)

Görsel 8. ZOR, Ş. (2018). *Anadolu Uygarlıklarında Aslan Betimi ve Ayanis Aslanı Işığında Modern Sanatta Denemeler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi: 89. (Erişim tarihi: 18. 07. 2022)

Görsel 9. SALVİNİ, M. (2011). “*Urartu Tarihine Genel Bir Bakış*”, *Urartu Biainili Doğuda Değişim*, Ed.: Kemalettin Köroğlu, Erkan Konyar, İstanbul: YKY Yayınları. (Erişim tarihi: 19. 07. 2022)

Görsel 10. ZOR, Ş. (2018). *Anadolu Uygarlıklarında Aslan Betimi ve Ayanis Aslanı Işığında Modern Sanatta Denemeler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi:90. (Erişim tarihi: 19. 07. 2022)

Görsel 11. ZOR, Ş. (2018). *Anadolu Uygarlıklarında Aslan Betimi ve Ayanis Aslanı Işığında Modern Sanatta Denemeler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi: 90. (Erişim tarihi: 19. 07. 2022)

Görsel 12. ZOR, Ş. (2018). *Anadolu Uygarlıklarında Aslan Betimi ve Ayanis Aslanı Işığında Modern Sanatta Denemeler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi: 91. (Erişim tarihi: 20. 07. 2022)

Görsel 13. TOPRAK, H. (2009), *İç Duvardaki Bezemelerin Çizimi. Altuntepe Urartu Tapınağı*. s. 68. (Erişim Tarihi: 21.07.2022)

Görsel 14. ZOR, Ş. (2018). *Anadolu Uygarlıklarında Aslan Betimi ve Ayanis Aslanı Işığında Modern Sanatta Denemeler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi: 95. (Erişim tarihi: 24. 07. 2022)

Görsel 15. DANIŞMAZ, H. (2018). *Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: Doktora Tezi: 288. (Erişim tarihi: 28. 07. 2022)

Görsel 16. SALVİNİ, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları: 175. (Erişim tarihi: 03. 08. 2022)

Görsel 17. KESER, S.C. Kişisel Arşiv. (Erişim tarihi: 10.08. 2022)

Görsel 18. KESER, S.C. Kişisel Arşiv. (Erişim tarihi: 14.08. 2022)

Görsel 19. ÜNSAL, V. (2013). *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni (Hitit ve Urartu)*, Ankara: Berikan Yayınevi: 292. (Erişim tarihi: 17. 08. 2022)

Görsel 20. AKTAŞ, R. Kişisel Arşiv. (Erişim tarihi: 20. 08. 2022)

Görsel 21. AKTAŞ, R. Kişisel Arşiv. (Erişim tarihi: 07. 08. 2022)

Görsel 22. ÖRGE,S. Kişisel Arşiv. (Erişim tarihi: 23. 08. 2022)

Görsel 23. Sunak Masası. <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:RusahiniliAltar2.jpg>. (Erişim tarihi: 27. 08. 2022)